

Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel

NŐK A DUALIZMUSKORI
MAGYARORSZÁGON, 1867–1914

*Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs,
2008. 224 old., 2690 Ft*

Kéri Katalin nőttörténeti monográfiája nagy igényű vállalkozás: tárgya a női szerep változásai a magyar társadalomtörténet egy sok szempontból sűrű időszakában. E néhány évtized alatt több minden történik a nők „emancipációjának” terén, mint a megelőző évszázadokban együttvéve. A legalapvetőbb egyenlőtlenségek orvoslásán túl legalább ennyire tanulságos és érdekes az az élénk diskurzus is, amelyben politikusok, filozófusok, írók és zornaliszták, „tudósok” és „laikusok”, férfiak és nők, pro és kontra állást foglaltak a „nőkérdésben”. A könyv mindezt bemutatja, méghozzá imponáló forrásanyagra támaszkodva: korabeli sajtó (hangsúlyos pécsi színekkel), memoárok, tudományos és tanácsadó könyvek, pécsi szakdolgozatok, fényképek, karikatúrák, reklámok és elvéve a szépirodalom.

A bevezetőben a szerző röviden (és kissé hézagosan) felvázolja a nőttörténetírás történetét, indíttatását, nézőpontját, módszereit és különféle elméleti alapjait a különálló, *herstory* típusú munkáktól a nőket integráló történetíráson át a társadalmi nemeknek egy egészen új történelemfelfogás kialakításában betöltött szerepéig. Megpróbál rendet tenni, megkülönböztetni a női emancipáció és a feminizmus fogalmát, ám az elhatárolás kissé homályos és hevenyészett marad. Ha jól értelmezem, az előbbi korlátozottabb célokat magában foglaló, korábban használatos fogalom (határa a nők művelődéshez való joga), míg a feminizmus a századfordulón felbukkanó, a nemek közti kapcsolat átfogóbb változását előrevetítő koncepció és mozgalom.

A forrásokról szóló fejezet részletesen ismerteti a nőkérdéssel foglalkozó korabeli reprezentatív alapműveket

és sajtótermékeket. A nemek kérdéséről gondolkodók között bemutatja az 1793-ban lefejezett Olympe de Gouges-t, Mary Wollstonecraftot, a XIX. századi filozófusokat és az utópista szocialistákat, akik nőügyben nem feltétlenül voltak utópisták. Fourier nőbarát nézeteket vallott ugyan, Proudhon viszont egészen precíz törtszám formájában adta meg a nő alacsonyabbrendűségének arányát (8 : 27 a férfi javára). Természetesen John Stuart Mill, Engels, August Bebel és Charlotte Perkins Gilman progresszív munkái is szóba kerülnek. Majd a szerző felsorolja az ún. női sajtó külföldi és hazai termékeit – nagyobb részt a hagyományos „női” témákban cikkező magazinokat, mellékleteket (*Modes de Femmes*, *Harper's Bazaar*, *Pesti Hölgydivatlap*, a Vajda János által szerkesztett *Nővilág*), kisebb részt pedig a nőkérdéssel foglalkozó komolyabb és modernebb lapok, mint a francia *La Fronde*, a német *Arbeiterin* és *Gleichheit* vagy a magyar *Nemzeti Nőnevelés*, *A Nő és a Társadalom* és *Nőmunkás*. Számos (nem tematikusan női) napi- és hetilap (pl. a *Vasárnapi Újság*, az *Új Idők*) is rendszeresen közöl cikket a témában. A nők ekkor már jó ideje jelentős számban jelen vannak az olvasóközönségben, de az 1848-as forradalmak utáni lapalapítási hullámban megjelennek az első női szerkesztők és újságírók is. Erről a folyamatról érdemes lett volna bővebben írni.

Külön fejezet mutatja be a korabeli véleményeket a nők fiziológiájáról, lelkéről és hivatásáról, bár ezek a vélemények a későbbiekben, a konkrét területek bemutatásakor is újra előkerülnek. Nem annyira a nők valóságos attribútumairól, mint inkább a társadalmi normákról, ideálokról (azaz a férfiakéiról) árulnak el sokat; a reprezentációk mindazonáltal a valóságos helyzetet is kifejezik, és főleg erősen befolyásolják. Valójában lélek és hivatás is a biológiához kanyarodik vissza: a „természet” hitelesíti a nő „jelleméről” és társadalmi feladatairól megfogalmazott nézeteket és elvárásokat. A nő sajátos lény, szinte külön species, amelyet az objektív, tudományos férfi szemügyre vesz, megfigyel, leír és kontrollál. Dívik a különböző állatokhoz hasonlítását, a

nők agyvelejének méricskélése (vö. a mai férfi agy–női agy típusú népszerű munkákkal). A nő egyfelől korlátozott képességű, ösztönös, érzelmvezérelt, démoni lény, másfelől éteri, gyenge, védelemre és irányításra szoruló. (Kéri furcsamód nem hivatkozik Otto Weininger *Nem és jellem* című, 1903-ban – magyarul tíz évvel később – megjelent véleményformáló művére, amely sűrítve tükrözte és terjesztette a fenti nézeteket; bár a bibliográfiában szerepelteti, de ott is rosszul adja meg a címét.) A szerző utal nemzet és nő jellegzetes, XIX. századi összekapcsolására, a honleányi és honfinevelői köteleességekre.

A számos sztereotip szólam mellett kiemelkedik néhány felvilágosult és nőpárti férfi, Máday Andor, Harkányi Ede vagy dr. Sikor József álláspontja. Az utóbbi fogalmazza meg, hogy egy ország kulturáltságának mértéke az ott élő nők helyzetén mérhető le leginkább. A nők között is szép számmal akadnak, akik internalizálják az erkölcs, vallás, természet, anyaság, család fogalmaival körülírható konzervatív (illetve a korban általánosnak mondható) ideálokat (pl. Beniczky Irma vagy Tutsek Anna). Érdekes jelenség az Ignotus által *A Hét* lapjain (igen hitelesen) alakított Emma asszony, aki egyszerre képviseli a sajátosan „női”, és demonstrálja azt is, ahogyan ez a nőiség egy férfi tollán, nézetein keresztül alakot ölt. Itt is, mint a könyv olvasása során visszatérően, hiányérzete támad a kritikusnak: a pontos és kimerítő ismeretetésekhez nem társul elméleti igényű, általánosabb szintű értelmezés.

A dualizmuskori nőmozgalmak a választójogért, a tanuláshoz és a munkához való jogért folytatott küzdelem körül szerveződtek, a könyv fejezetei is ennek megfelelően tagolódnak. Kéri utal a mozgalmak társadalmi-gazdasági előzményeire, az életmód átalakulására, a köz- és magánszférában bekövetkezett (egymással összefüggő) változásokra. Felidézi a választójog körüli vitákat ifj. Dumas stílusbravúrral fogalmazott támogató megnyilvánulásaitól Prohászka Ottokár „erkölcsi romlást” emlegető felszólalásáig. Eltérőek a szociáldemokraták, a (nagyreszt középosztálybeli) feministák és a keresztény

pártok prioritásai. Fontos esemény a Feministák Egyesülete által szervezett 1913-as nemzetközi választójogi kongresszus Budapesten. A szavazati jog kiterjesztését végül a Károlyi-kormány rendeli el (az 1920-as választáson a nők konzervatív irányban szavaznak), aztán (mindkét nemnek) szigorú cenzus érvényesül egészen 1945-ig. Az ismertetésből nem derül ki egyértelműen, hogy az 1920-ban bevezetett numerus clausus mennyire erősen érintette a nőket, hogy eredeti indítéka nem a zsidók, hanem (a hadba vonult férfiak helyét „elfoglaló”) nők kiszorítása volt az egyetemről; a két szempont persze erősen összefüggött: az egyetemista nők mintegy fele ugyanis zsidó volt.

A megszaporodó nőegyletek feladatköre jól leképezi az átmeneti időszak különböző értékeit: megtaláljuk egyfelől a (gyakran vallásfelekezetekhez kapcsolódó) jótékonyági egyesületeket, másfelől egymás után alakulnak a nőképzéssel, majd a női munkavállalással és politikai jogokkal foglalkozó egyletek is (pl. Országos Nőképítő Egylet, Országos Nőiipar-egylet, Nőtisztviselők Országos Egyesülete, Magyarországi Munkásnői Egyesület, Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége és 1907-ben a Feministák Egyesülete). Komoly probléma az érdekközösség kialakítása a különböző társadalmi és világnézeti háttérű nők heterogén csoportján belül. A nőegyesületek szövetségének 1909-es közgyűlésén megfogalmazott célok a törekvések érdekes egyvelegét mutatják: „küzdniük kell a tudatlanság, a nyomor, a pálinka ellen, és [...] szükség van a választójog kivívására.”

Még nagyobb viták kísérték a nők képzési lehetőségeinek kérdését. Itt ütköztek egymással a leglátványosabban a különböző nőiségeideálok. Mit tanulhatnak a nők? Mi a képzés feladata? A hagyományos „női” (háziasszonyi, gazdasszonyi, anyai) feladatokra való felkészítés, vagy éppen ezeknek a készségeknek a kiterjesztése, meghaladása, az alaposabb műveltség és szakképzés megszerzése? Az (1868 óta kötelező) elemi iskola után polgárban, ún. felsőbb népiskolában, tanítóképzőben vagy leánynevelő intézetben tanulhattak tovább a lányok. Nagy, nyilvános vita folyt a leánygimnázium felállítá-

sáról; végül 1896-tól a nők érettségig tehettek, de ez a vívmány nem volt túl látványos, mert addigra, már egy éve, három egyetemi kar (a bölcsész-, orvos- és gyógyszerészképzés) is megnyílt előttük. Jellemző epizód Kmety Károly képviselő felszólalása az egyetemi hallgató „női szörnyetegek” ellen, melyre kolozsvári orvostanhallgatóknak adtak vitriolos választ.

A női munkavállalás (az ideálok változásán túl vagy azzal kölcsönhatásban) szorosán összefüggött az általános gazdasági, társadalmi, demográfiai tényezőkkel, szükségletekkel. A nők mindig is dolgoztak „házon kívül” is, főleg a mezőgazdaságban, ám az iparosodással kiterjedt a munkavégzés tere, és megszaporodtak formái: megjelentek a gyári munkásnők, cselédek, hivatalnokok, bolti eladók, vendéglátók stb. (a kevés értelmiségi és művész mellett). A női munka részben a kivándorlás, majd a háború következtében kieső férfimunkát pótolta, munkába álltak az önmagukat eltartani kényszerülő vagy épp erre törekvő egyedülálló (vagy akár férjezett) nők. Az ellenállás, olykor a büntudatkeltés persze itt is erős: „ellenjavallt”, „veszélyt” hordozó foglalkozások, aggodalom a „női báj” elvesztése, a női feladatok elhanyagolása, és nem utolsósorban (bár kimondatlanul) a férfipozíciók megrendülése miatt. A dolgozó nők tömege idővel az érvek nagy részét érvényteleníti, azonban újabb (máig sem megoldott) egyenlőtlenségeket hoz felszínre, ezúttal a bérezésben.

Külön fejezet foglalkozik a nők otthoni tevékenységeivel, melyek elsősorban a nő feleség-, háziasszony- és anyaszerepéhez, a családi élet biztosításához kapcsolódnak, amiért ő tartozik felelősséggel, ha esetleg „dolgozó nő” is. Az otthon karbantartását tanácsadó művek és még inkább új technikai vívmányok segítik: tejforraló, húsvágógép, tojásfőző kosárka, tartós élelmiszerek, jég szekrény, gőzmosógép, készruhákat, ruhamángorló. Ezen a ponton ugyancsak lehetett volna általánosabb megállapításokat tenni a privát és nyilvános terek átalakulásának körülményeivel, „nemiesítettségével” kapcsolatban.

A szabadidő eltöltésének átalakulása összefügg azzal, hogy házon kívül

is egyre nagyobb mozgástér nyílik a nők számára. Már nem számít rendkívülinek a kíséret nélkül sportoló, kiránduló, utazó, klubba, kávéházba, színházba, moziba, esetleg kaszinóba járó nő. A nők korcsolyázni, biciklizni, tornázni, vívni, autózni kezdenek. (Ezt nyomtatott források is tanúsítják, igazi csemege például a *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, a pécsi *Kerékpár-Sport* női melléklete.) A szerző néhány kivételles bravúrról is tudósít: ilyen a Berlinből Budapestig bicikliző amerikai nő 1892-ből, vagy 1894-ből az első férfi teniszbajnokság győztese, történetesen Pálffy Paulina grófnő... Az első (1912-ben felszállt) magyar pilóta neve is megjegyzésre érdemes: Steinschneider Lilinek hívták. Az életforma változásának megfelelően átalakul az öltözködés: eltűnik a szimbolikus és praktikus beszorítottágot képviselő fűző, a tizes években már akár merész, felhasított szűk szoknyák is felbukkannak, kozmetikai szereket, sőt arcszépítő műtetteket hirdetnek. Talán érdemes lett volna egy kicsit mélyebben megvizsgálni, kik kezdeményezik ezeket a változásokat, milyen újfajta nőideál áll mögöttük, hogy mennyire alapvető – valóságos és szimbolikus értelemben is – a test identitásépítő szerepe, és milyen általánosabb normarendszerbe illeszkedik a női testről és megjelenéséről szóló diskurzus. Ugyancsak említést érdemelt volna a többek között a női test alternatív, felszabadító megélését ösztönző testkultúra, a mozdulatművészet és elméletének megjelenése a tizes években. Kéri Katalin tartalmaz egy olvasmányos könyvet írt, bár stílusa kissé tankönyvszerűen ismertető. A bevezetőben a források „kvalitatív elemzését” ígéri, ami csak igen hézagosan valósul meg: kevés az értelmező elemzés, inkább csak ismertetéseket kapunk, a szerző gyakran kissé elvész a (valóban informatív) tények felsorolásában. A tények persze részben „önmagukért beszélnek”, sokszor mégis hiányzanak a forrásoktól eltávolodó, koncepciózussabb elemzési szempontok és elméletibb jellegű konklúziók. A felhasznált szakirodalom is elsősorban társadalom- és nő történeti munkákból áll, általánosabb genderelméleti művek szinte egyáltalán nem szerepelnek

a listán. A könyvet mindenekelőtt a színes és gazdag írott és képi forrásanyag összegyűjtése és rendszerezése teszi értékessé, s ez nem kis teljesítmény; feltehetőleg hivatkozási alapként és inspirációként szolgál majd további kutatásokhoz is.

A kötetet záró köszönetnyilvánítás többek között a szerző fiának is szól, „aki megértette velem, hogy minden női szerep közül a legfelelősebb az anyaság”. Hát igen, hiszen mondhatni ez az egyetlen par excellence női szerep, és nyilván felemelő is, de egy ilyen kötet végén ennek a zárómondatnak azért van némi normatív felhangja.

BORGOS ANNA

Tükörszilánkok

KÁDÁR-KORSZAKOK A SZEMÉLYES EMLÉKEZETBEN

Szerk. Kovács Éva. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, Bp., 2008. 348. old., 2900 Ft

Véget érhet-e a múlt, és kinek adatik meg a felejtés? A Kádár-korszakról szóló közéleti vagy társadalomtudományos diskurzusok sokszínűsége egyre sürgetőbbé teszi a választ. Hiszen hovatovább a rendszerváltás is egyre gyakrabban jelenik meg történelmi múltként, annak ellenére, hogy történetírói feldolgozására néhány – korabeli sajtóközleményeket forrásként használó, fényképekkel gazdagon illusztrált – ismeretterjesztő munkán kívül még kevés kísérlet történt. Kovács Évának és szerzőtársainak ambiciózus kutatása ezért is hiánypótló a magyar társadalomtudományos gondolkodásban. Noha a kötetben közreadott tanulmányok forrásai Kádár-korszakbeli élettörténetek, a szerzők célja nem az volt, hogy „a korszak történetének bizonyos mozzanatait” megvilágítsák. Mint a szerkesztő, Kovács Éva kifejti: „Arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyiben és miként szervezi a kor emlékezte a jelenkori társadalmat. [...] hol van a Kádár-korszak *helye* az élettörténeti elbeszélésben? És lakható-e, s ha igen, hogyan lakható be a Kádár-korszak emlékezte? Lehet-e élni

nélküle, azaz feledhető-e a Kádár-korszak?” (35–36. old.) Egyik végkövetkeztetése, hogy túl korán vágtak bele a Kádár-korszak kommunikatív emlékezetének élettörténeti rekonstrukciójába, ezért a fenti kérdésekre még csak részleges válaszok adhatók. Ennek ellenére úttörő jellegű kérdésfelvetések sorával találkozunk, aki kezébe veszi e munkát.

Mivel a szerzők nem a múltat, hanem a múlt továbbélését próbálták megérteni, olyan társadalmi csoportokhoz tartozónak vélt személyekkel készítették interjút, „akik számára a Kádár-rendszer felbomlása »sorseselemény« lehetett”. Így kerültek a „mintába” „zsidók, romák, németek, szlovákok és szerbek/horvátok, illetve nemesi származásúak és hajléktalanok. [...] Bár e csoportok és életvilágok szociológiai értelemben lényegesen különböznek egymástól, egy dolog mégis összekapcsolja őket: egyikük sem létezett mai formájában a Kádár-korszakban.” (37. old.) Kontrollcsoportként a „kádereket” és a „disszidenseket” választották ki, akik talán azért kerültek ebbe a kategóriába, mert ők – a fentiekkel szemben – akkoriban „léteztek”. Ennél a pontnál érdemes górcső alá venni, miként jelennek meg a társadalmi csoportok a kötetben, mivel a csoport- és identitásképződésről vallott nézetek határozzák meg a kötet szerkezetét. Egy-egy társadalmi csoport egy-egy tanulmányt kapott az interjúzásban évek óta jártas szerzőktől. A szerzők többségének a kultúra-tudományi elemzésekben megszokott fogalmak használata sokkal mindennaposabb, mint azt a korszakról (legyen szó a rendszerváltásról vagy a Kádár-korszakról) szóló magyar történeti munkák szerzőitől megszokhatuk. Az emlékezet megkonstruálását elemző tanulmányok igen összetett és sokrétű identitásfogalmakkal dolgoznak. Ezért is meglepő számomra, hogy a jelenkori társadalmi csoportok megkonstruálása a szerzőknek mennyire magától értetődőnek tűnik.

A szocialista korszak sematikus osztálykategóriáinak (munkás, paraszt, értelmiség) tudatos elvetése az emlékezetkutatás nemzetközi irodalmában jártas szerzők szemében korántsem számít forradalmi újí-

tásnak. Azonban a rendszerváltást „sorseseleményként” megélt csoportok kiválasztásának metódusára vagy annak indoklására, hogy miért éppen velük készítették interjút, a fentiekben kívül nem találtam részletes indoklást. De vajon mitől léteztek másként a Kádár-korszakban ezek a csoportok, mint manapság, ha tudásunk mind a korabeli, mind a mai csoportképződésükről korlátozott – néha pedig csak közhelyes? A címben többes számban szereplő Kádár-korszak valóban annyiféle, ahányan emlékeznek rá. Az interjúpartnerek kiválasztásának módszerei azonban nem egyértelműek a számomra. A megközelítés úttörő volta miatt a szerkesztők és a szerzők nyugodtan vállalhatták volna, hogy mivel alig rendelkezünk társadalomtudományos ismeretekkel a rendszerváltásról, ezért az emlékező közösségek kiválasztásához sincsen kellő tudásunk. Hiszen éppen az ehhez hasonló kutatások révén jöhet létre az a tudás, amely már összetettebb módszertani hátteret teremthet a visszaemlékezők kiválasztásához.

A társadalmi csoportok kiválasztásában a másik problémát az jelenthette, hogy – mint az esettanulmányokból néha kiderül – a szerzők egy része kifejezetten az egyes nemzetiségekre vonatkozó kutatásként jelentette meg munkáját. „Az elbeszélésekből megállapítható, hogy míg *egyéni* boldogulásukban nem hozott jelentős változást a rendszerváltás sem, *közösségi szinten* a demokratikus átalakulás hosszú idő után újra teret engedett a különbözőségek megmutatásának, a nemzetiségek nyilvánosan is kialakítható autonómiájukat” – írja például Udvarnok Virág, aki a szerb és horvát visszaemlékezők nyomán elsősorban azt firtatta, „hogyan élték meg ezeket az évtizedeket a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek” (80. old.). Mint ha a kötet tanulmányainak többsége a nemzeti kisebbségek kutatására épülne. Az első három tanulmány eredeti címe – először a kisebbségkutatással foglalkozó *Regio* folyóiratban jelentek meg – az etnikai identitás köré szerveződő emlékezetet jelölte meg témaként (a svábok, a szerbek, illetve a horvátok és a szlovákok esetében). A kisebbségek emlékezetének kutatása felettébb érdekes témája lehetne a Kádár-korszakról szóló kutatásoknak, azonban a mai politikai elite-